

*Національно-культурна модальність
авторських роздумів
в українських прозових текстах
кінця ХХ – початку ХХІ ст.*

ЛАРИСА ГОЛОЮХ
(Луцьк)

Серед актуальних аспектів вивчення художньої мови слід виділити *авторську модальність* – текстову категорію, яка фокусує „суб’єктивне авторське бачення і психологічне саморозкриття автора, якому, за законом емоційного зараження, притаманний ефект посиленої дії на адресата” (Стилистический... 2006: 651). Авторську модальність художнього тексту формує комплекс мовних засобів різних рівнів (лексичного, фонетичного, граматичного та ін.), а також текстові структури: функціонально-змістові типи висловлення, логіко-композиційні прийоми творення тексту, тропи і фігури тощо. Авторська модальність у художньому тексті нерозривно пов’язана з мовною картиною світу письменника, мовною особистістю, яка є носієм певної ментальності, відображенням певної національної культури. В. Кононенко зазначає: „Усвідомлення мовною особистістю картини світу є його реакцією на психолінгвістичні чинники, що, з одного боку, мають у зародку колективне, підсвідоме, архетипне, а з другого, накладаються на систему опрацьованих у спільноті на ґрунті рідної мови уявлень і образів” (Кононенко 2008: 7). У зв’язку з цим можна стверджувати, що авторська модальність, яка часто виражена як емоційна

оцінка дійсності, значною мірою зумовлена національно-культурними традиціями і стереотипами.

Авторську модальність художнього тексту формують як індивідуальні погляди письменника, так і колективні, національно-культурної спільноти. Р. О. Будагов уважає: „Коментуючи певний текст великого письменника або документ важливого історичного значення, філологія прагне приєднати такі тексти і пам'ятки до спільної культури даного народу. Часткова проблема (тлумачення тексту) набуває загального значення: стає більш очевидним, із яких джерел виникає певна культура, якими матеріалами вона володіє” (Будагов 2001: 7).

Тексти української прози кінця ХХ – початку ХХІ ст. містять, зокрема, традиційні види функціонально-змістових типів мовлення – оповідь, опис, роздум, у яких авторська модальність виявляється різною мірою. Але саме роздум дає письменникові більшу змогу висловити, часто емоційно забарвлено, власні погляди, змоделювати філософські ідеї – компоненти індивідуального світобачення. У розглянутих прозових текстах авторський роздум характеризується як загальномовним, так і авторським словником, який має обов'язковий модальний характер. В авторському словнику найчастотніші і найбільш концептуально навантажені лексеми утворюють лексико-семантичні поля, ядро котрих складають одиниці підвищеного текстового значення: *влада, думка, душа, життя, людина, місто, музика, народ, пам'ять, політика, село, телебачення, час* та ін.

Національно-культурний компонент авторської модальності розкривається через роздуми з лексичною домінантою *людина* і пов'язаними з нею поняттями *життя, час, світ* та ін., наприклад: *Дивні люди, думаю я, живуть у цьому містечку, без кафе і гучномовця, без проститутток і чупа-чупсів, сидять по хатах, позачинялись, суки, на всі замки і дивляться телевізор до самого ранку, що вони дивляться? що їх цікавить? Останні новини? Що вони хочуть почути в останніх новинах? Чого вони чекають від цього світу, ховаючись від нього за зачиненими дверима і забитими наглухо вікнами? Що їм, у свою чергу, може показати цей світ, що світ приготував для цих дивних людей, котрі дивляться телевізор о п'ятій ранку?* (Жадан 2011: 20).

Національно-культурну авторську модальність *часу* формує функціонально-семантичне поле, центром якого є пряме називання часу. Навколо нього формуються образні номінації *минуле, майбутнє, мить, рік, сьогодні,*

колись тощо. Наприклад, роздуми Є. Пашковського – це міні-тексти, які розгортаються як авторські асоціації, пов’язані з Україною, її історією, подіями, віддаленими у просторі й часі: *...при загальній поінформованості, в цивілізаційній телеобжитості часу, дозволяє подумати про нього як про час, коли завершився тривалий, довжиною в писемну історію, процес зчервнелення земного слова, співслуги земного слова, що позостало спочатку світу...* (Пашковський 2011: 37–38).

Роздуми Є. Пашковського тяжіють до психологізації, філософічності, глибинних історичних асоціацій, останні зумовлюють появу коротких історичних хронік і пов’язаних із ними міркувань про сучасні події в національному контексті, які активізують номінації часу. За словами С.Я. Єрмоленко, оповідь письменника відбиває „приреченість на чорнобильське літописання” (Єрмоленко 2009: 214). Автор постійно повертається до теми чорнобильської аварії, створюючи емоційні контексти з ключовими словами – мовними знаками трагічного часу.

Лексико-семантичне поле *час*, як правило, містить експресивні епітети з семами трагізму, розпачу, обурення тощо: *цей причоргноблений час, непогребний час, людоїдний час, мертвий від безнадії час*, а також метафоричні словосполучення *енноліття погібелі, підлість часу, час – ворог і владар усього живого* та ін. Трагедія часу – це, на думку письменника, трагедія моралі як окремої людини, так і суспільства, підміна справжніх духовних цінностей, моральне самознищення нації, наприклад: *блазень, актор, політикани, нагримована і манірна, умнякаюча телемавпа, кривоязикий багатій, розшиаманена самичка, співуни і співухи, анекдотники й дригалки, всі, як один, чарівні, розніжені, прості, всі ненагляднейші зв’язаності, всі вони стали щиролюбими героями цього людоїдного часу; смаки і вподобання здебіліли, закони і звичаї перевершують содомські* (Пашковський 2011: 38); *...найзапальніші футуристи доснують у вимірах покинутого без відповідей часу, що залишається, мов нерозкритий злочин, і тим тяжіє над майбутнім* (Пашковський 2011: 17).

У розглянутих текстах *час* – це не лише послідовність в описах подій, які сприймаються суб’єктивно. Національно зорієнтована модальність зображення часу є однією з форм індивідуальної мовної картини світу письменника. Номінації часу на зразок *ніч, день, година* тощо, які переважають в оповідях, надають фрагментам тексту національно-історичної та художньої конкретики, раціонально-логічної деталізації. На відміну від

лексичних конкретизаторів часу, формування авторської модальності в роздумах пов'язане з лексемами *минуле, минувшина, майбутнє, будущина*, в яких семантика часу не конкретизована. Модальність таких роздумів, як правило, перебуває у площині *час – людина, життя, народ, Україна*, наприклад: *Народові потрібні не виграні битви, не втішання славою і волею, не ситість і спокій на якийсь час, – йому потрібне майбуття. І очолити народ може тільки той, хто спроможне забезпечити його майбуття на віки цілі. Забезпечити майбуття* (Загребельний 1984, т. 2: 4).

Текст як засіб національного саморозкриття автора закодує ментальний зміст в асоціаціях *час – рід, родина*, формує національно-культурну авторську модальність через фрагменти народної пісні, уривки давніх писемних пам'яток, цитати з творів Т. Шевченка тощо, наприклад: *мертвий від безнадії час обзивався братовим співом, „не плач, мати, не журися, бо вже твій син оженився”* (Пашковський 2011: 102).

Образними конкретизаторами художнього часу в текстах романів Є. Пашковського виступають загальноновживані назви *століття, рік, доба*, а також оказіональні назви *дармоліття, енноліття, диколіття, смертоліття, безчасся* та ін. Концепт *час* має виразну негативну конотацію, зумовлену світовідчуттям письменника, наприклад: *Світ, з його сліпократіями і все тліючим здичавізмом, невиняково печерніє, недарма волає, не без вини кровопінно шкварчить, як від голоवेशки в оці; привижданий мерехт останньостоліття зліявся в різноабсурдне видиво, – започатковане розщеплення атомного ядра, розкладом великодержав і владожадобних звичаїв, століття, без надії на видужання, досі судомиться лихоманно* (Пашковський 2011: 17). Структурування авторської модальності в таких роздумах реалізується через образні асоціації письменника, сформовані через призму національно-культурного сприймання світу.

Роздуми з ключовим поняттям *пам'ять* переважно активізують етнонаціональний чинник її сприймання, реалізуючи асоціації *пам'ять – народ, пам'ять – історія*. Переплетення роздумів про політичні події в суспільстві та їх інтелектуальне осмислення розширюють асоціативне поле поняття *пам'ять*. Поза межами опису внутрішнього портрета персонажа лексема *пам'ять* стає вербальним знаком індивідуальної і колективної національної свідомості.

Характерний для індивідуального стилю П. Загребельного прийом створення філософської та інтелектуальної модальності тексту реалізо-

ваний у вербальному полі образу *пам'ять*, яке імпліцитно активізує тему історії і народу, наприклад: *...пробуджуватиметься пам'ять, ця володарка людських діянь, ця байдужа реєстраторка людських вчинків і гріхів, всемогутня володарка наших вчинків, велика цариця вічності, звитязниця безодні небуття* (Загребельний 1984, т. 1: 110).

Національно-культурна модальність досліджених авторських роздумів виявляється через активізацію поняття *простір*, яке конкретизоване мовними образами *світ, край, Україна, земля* та ін. Скажімо, роздуми Є. Пашковського, які входять у структуру роману „Щоденний жезл”, позначені масштабністю мислення, постановкою загальнолюдських проблем, глобальних питань людства. Це зумовлює активне функціонування лексеми *світ*, наприклад: *Світ, з його сліпократіями і все тліючим здичавізом, невідповідно печерніє, недарма волає, не без вини кровопінно шкварчить, як від головишки в оці; пришвидшений мерехт останнього століття зіллявся в різноабсурдне видиво, – започатковане розщеплення атомного ядра, розкладом великодержав і владожадобних звичаїв, століття, без надії на видужання, досі судомиться лихоманно* (Пашковський 2011: 17). „Наскрізний образ чорнобильської трагедії є стрижневим асоціативним мотивом, який не відпускає автора в жодній із його асоціативно-образних картин: чи то йдеться про історію, чи про сучасну політику, чи про морально-етичні проблеми” (Єрмоленко 2009: 221). У зв’язку з цим національно-культурна модальність авторської оповіді маркована трагізмом, драматичністю, суцільним розчаруванням. Образ *світ*, як правило, має негативні конотації, наприклад: *з нецілової долоні світ плесне кислоту розчарувань і спалить очі за один нахил до побаченого* (Пашковський 2011: 19).

Національно зорієнтовані роздуми розкривають також і загальнолюдські теми сім’ї, родини, любові: *Забавки, забавки для забуття непотрібності – вас обікрали надією, скастрували після одного-двох нащадків, звели вік роду на самотньо-безвихідний цикл, ревність наплодила мільйони розщеплених молекул, сиріт, повій, алкашні, світ без сім’ї, без любові вироджується в тирловище* (Пашковський 2011: 111).

Авторські роздуми С. Жадана знаходять реалізацію в нанизуванні внутрішніх відчуттів і вражень від пострадянської України, землі, де минуло дитинство: *Відчутти запах справжнього, дорослого життя, що пахне дешевою водійською їдальнею, пахне страми й промасленими*

робами, пахне, зовсім несподівано для тебе, радянськими парфумами і югославською жувальною гумкою, загалом має фантастичний запах, і навіть коли зміняться декорації, зміниться влада, зміниться країна, в якій ти живеш, все одно залишиться цей запах, оскільки залишиться саме **життя**, незалежно від того, чи залишишся в ньому ти (Жадан 2011: 31–32).

Характерною особливістю текстів Є. Пашковського є поєднання роздумів з детальними описами природи, місця подій, географічних ареалів перебування персонажа, територій, пов'язаних із життям людини тощо. Національно-культурну модальність тексту створюють назви природного простору: *ліс, сад, яр, дорога, левада* та ін., назви простору, пов'язані з адміністративно-територіальним поділом: *Україна, місто, село* та ін., абстрактні, метафоричні та okazіональні назви України: *злокрайна, злидокрайна, зникрайна, лихокрайна, знічийнена земля, настрахана земля, земля з незгойною тугою безвір'я і звірства* та ін.

Мовний образ *земля* позначений психологічними і націоментальними характеристиками, наприклад: *Мабуть, любов до землі була не тільки як до годувальниці, матері, що все і всіх породила, добрих і злих пеленатиме чорно, а й як до жінки, котра любо та невсипно співає натугу, дає упевнений спокій в напрацьованій зморі; та любов, те побожне, замолене вічним неспокоєм сіви й жнивування, все буденне, виснажливе свято землі, та втіха немарно потрачених сил, мов зілованих жінкою, давали дужості, бо чим ближче до стерновиці під осінньою мжею, тим безболісніш чується повернення до пракоренів роду* (Пашковський 2011: 76–77).

Національно-культурна тональність виникає завдяки поєднанню конкретно-зорових картин, описів з філософськими міркуваннями, спогадами, історичними асоціаціями. У мовній картині світу сучасних письменників лексема *земля* стає образним імпульсом розгортання контекстів, побудованих за зразками давніх писемних пам'яток. У таких контекстах художнім еквівалентом поняття *Україна* виступають метафоричні та епітетні сполуки *земля зради, земля нічийна, перебрехана лисами, вітчизна каїнів, держава нездар, країна відчаю, країна торжествуючих людодіців, земля з незгойною тугою безвір'я і звірства* та ін. У багатьох контекстах досліджених романів мовний образ *Україна* увиразнений драматичною модальністю, наприклад: *...крик, тобто література, бадьорить околиці,*

*і на тлі волань всяке пташа цвіркоче радісніше, відчай побільшує благодать, як велике знання превелику скорботу, ранок еклезіаститься в домі плачу: о земле зради! – почитуєш іноді в невідомого літописця, – о, **земле нічийна перебрехана лисами**, чия тепер? о, **вітчизно каїнів**, змилуйсь над авелями, яви своє серце, що свинцевіс, мов печать, – і засукана по лікоть рука штампує невтомно; о, **державо нездар**, заснована графоманами, бо кожен тут щось пописував і, поміщаючись за неуспіх, прирік на повільнений згин всіх перероджених словом; о, владо письменних, простих, як двері, відчинені з копита, превелика еси, знеосяжніла, мов ніщо, мов збожжеволений гайдегерівський хаос (Пашковський 2011: 135).*

Словесне втілення філософії національної ідеї в текстах художньої прози кінця ХХ – початку ХХІ ст. знаходить своє відображення в художній опозиції *місто – село* як мовних знаках негативного і позитивного простору перебування людини. Національно-культурні конотації лексеми *село* детерміновані авторськими оповідями і роздумами, що передають споконвічний зв'язок українців з рідною землею, малою батьківщиною, наприклад: *Раніш кожен виїзд в село обертався на свято: впізнаєш березову смугу, що збігає крізь соснову іржу, пізнаєш кожну углибину від долота в білокорому стовбурі, і крашанку сонця; і березовий льодохід у сосновому річищі не забути до останнього краю, коли може не стати неба в німбовому золоті обрії. ...тоді не знав, яка радість стане **святом повернення**, коротким, як і подобає празнику (Пашковський. Свято: 68); доки ширятимеш світом, доти й озиратимешся на село, доти втрата живитиме крила сподіванням прильоту (Пашковський 2011: 79).*

Драматичне сприймання життя, ностальгічні мотиви відображені в текстах із ключовим словом *село*, яке для письменника ототожнене з батьківщиною, далеким минулим, станом внутрішнього спокою, наприклад: *Від узлісся село зажевріло вікнами, що нагадують жарини розкурених сигарет, буцім дядьки на лавочці запахніли гуртом; у колгоспному дворі прожекторне світло лягало на ряди корівників, на рідкі зуби штахет, на молоковоз за кагатами, все було рідним і болісним, очі йняли сльозою, все кликало запахом печеної в духовці картоплі: **так пахне смуток за батьківщиною** (Пашковський 2011: 42).*

У сучасній прозі авторська модальність образу *місто* має виразну негативну конотацію – це втілення пороків цивілізації, нівелювання духовності, наприклад: *ти нудивсь цим **містом**, цими розмистецькими*

покручами шакала й зайця, цими обов'язками розносити на собі вкаголених, цими пісними балачками, цими пробудженнями від дрижаків і протягів на підлозі в якогось художника (Пашковський 2011: 158); В маленьких містах люди спокійніші, вони наперед знають все, що з тобою станеться, вони з першого погляду бачать, що ти так нічого і не знайдеш на цих запилених вуличках, між цих старих розстріляних будинків, нічого не знайдеш і знайти не можеш, тому ти тут чужий (Жадан 2011: 41).

Інтенації авторської модальності притаманні реалізації образу народ. Національно-культурне світосприймання письменника породжує образні асоціативні пари народ – дух, народ – розум, народ – мудрість, наприклад: *А що народ без духу?* (Загребельний 1984, т. 1: 16); *Віки цілі минали, а народові моєму відмовляли в праві на розум і мудрість, бо мав годувати світ не розумом, а хлібом. Кого лиш не годував народ мій!* (Загребельний 1984, т. 1: 35); *Народ мій більше тягсе до знаку діви, який чарує не самою лише красою, а й тихою мудрістю, і мудрість та розливається в народі моїм ширше й ширше, починаючи ще з князівських літописів, пробиваючись крізь віки занепаду й здичавіння, пробуджуючись у київських школах і в острозькому друкуванні* (Загребельний 1984, т. 1: 37).

Модальність авторських роздумів зумовлена специфікою життя їхніх героїв у глобальному світі, де національно-етнічні культурні, побутові та ін. кордони стають умовними. Досліджені художні тексти містять мовні знаки „неукраїнського” культурного простору, наприклад: *Художники – вони ж візуали, і слухають вони очима... Попросив продавця книжок ввімкнути щось бадьоріше. Він поставив диск із серії „Романтик коллекин”: Френк Синатра, Луї Армстронг, Поль Моріам, The Platters, Ніно Ротта і Лондонський симфонічний оркестр* (Дереш 2008: 202).

Художня ідея естетичного відтворення сучасного світу реалізована в романі Ю. Андруховича „Лексикон інтимних міст”. Через авторську модальність виявляється суб'єктивний оповідач як носій національно-культурних ідей. Український і світовий етнічний простір змальовано через побутово-предметні, культурні та історико-філософські об'єктивні реалії, доповнені індивідуальним ментальним баченням письменника, наприклад: *Чи не перша в моєму дитинстві ідея Києва – це місто футбольного клубу „Динамо”. ... Київ – це було поле, напівбоги, стадіон, трибуни, схоплені телекамерою, фрагменти прекрасної людської маси, а відтак – і невимовно кохані обличчя цілком незнайомих мені людей*

(Андрухович 2011: 221); *Він був музикою композитора Білаша і каштановим зеленобровим Майбородою. Київ був київським вальсом і київським тортом* (Андрухович 2011: 221). Автор поєднує фактуальну інформацію і власну оцінку тих реалій і явищ, які він зображає. У цьому контексті привертає увагу глава „Варшава”, в якій письменник піднімає тему *ми і Європа, Схід, і Захід: Скільки на нашому недоконтиненті міст, які позиціонують себе „між Сходом і Заходом”?* За останні два десятиліття таких назбиралося, либонь, десятки. ... Але тільки Варшава має дійсне право так себе називати. При цьому, звичайно, не йдеться про таку географічну деталь, як ледь не однакова відстань до Карпат і Балтійського моря... Варшава є серединою. Вона є центром країни, в якій відбулася (і щодня відбувається) велика європейська дифузія: східнішання Заходу і західнішання Сходу (Андрухович 2011: 65). Авторські роздуми спрямовані у площину проблеми не лише самоідентифікації української нації, а й місця України в європейському етнічному середовищі.

Отже, через вербальні центри роздумів формується індивідуальне та колективне, національноментальне саморозкриття письменника. Національно-культурна модальність вербалізована в текстових структурах переважно такими лексичними домінантами: *людина, час, Україна, село, місто, народ, пам'ять, політика, історія* та ін. Авторська модальність відображає естетичну трансформацію в мовотворчості сучасних письменників нової соціальної, політичної, інтелектуальної та ін. інформації, її вербальну фіксацію в системі образів і понять, орієнтованих на національно-культурний мовний простір.

Література

- Будагов Р.А., 2001, *Писатели о языке и язык писателей*, Москва.
Єрмоленко С.Я., 2009, *Мовно-естетичні знаки української культури*, Київ.
Кононенко В.І., 2008, *Мова у контексті культури*, Київ.
Стилистический энциклопедический словарь русского языка, 2006, ред. Н.М. Кожина, Москва.

Художні твори

- Андрухович Ю., 2011, *Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики*, Київ.

Дереш Л., 2008, *Книжковий клуб „Клуб сімейного дозвілля”*, Харків.

Жадан С., 2011, *Anarchy in the UKR*, Харків.

Загребельний П., 1984, *Я, Богдан. Сповідь у славі (Роман Початок, Роман Закінчення)*, Київ.

Пашковський Є., 2005, *Безодня*, Львів.

Пашковський Є., 2011, *Щоденний жезл*, Львів.

National cultural author's modality in prose at the end of the 20th century and at the beginning of the 21st century

There paper deals with the author's modality in Ukrainian fiction of the end of the 20th and the beginning of the 21st century. The author seems to be the creator of the individual idiolect and the specific mentality bearer. National cultural author's modality in the analyzed case can be realized through the activation of the lexemes such as: *person, politics, village, time, Ukraine, people* etc.

Keywords: *national cultural author's modality, fiction, text, verbal center, thought.*